

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

RAMİDƏ OQTAY QIZI MƏMMƏDOVA

**AİLƏDAXİLİ MÜNAQİŞƏLƏR VƏ KİÇİK YAŞLI
MƏKTƏBLİLƏRİN PSIXİ İNKİŞAFINA ONUN TƏSİRİ**

6104.01- Pedaqoji psixologiya

**Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

İş Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: psixologiya üzrə elmlər doktoru,
əməkdar müəllim, professor
Ramiz İbrahim oğlu Əliyev

Rəsmi opponentlər: pedaqogika üzrə elmlər doktoru,
professor Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ruhəngiz Mehman qızı Qarayeva

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Univeristetinin
Psixologiya kafedrası

Müdafiə “_29_” “_____04_____” 2017-ci ildə saat “____” da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.014 Dissertasiya şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, II korpus, auditoriya 901

Dissertasiya ilə BDU-nun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “____” “_____” 2017-ci ildə göndərilib.

FD. 02.014 Dissertasiya
Psixologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, Şurasının elmi katibi
dosent

Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyaya integrasiya prosesi güclənmişdir. Bu prosesdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, o cümlədən yeni dəyərlərin formalaşması, sosial-iqtisadi böhranlar, qloballaşma və s. birbaşa ailənin psixoloji iqliminə təsir göstərir, ailədaxili münasibətlərin yeni səciyyə kəsb etməsinə zəmin yaradır. Müsbət cəhətlərlə yanaşı bu proseslər ailədə neqativ emosiyaların təzahürünə, ailə üzvlərinin stressədavamlılığının aşağı düşməsinə və uşaqların psixi inkişafında problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Tədqiqatlar göstərir ki, münaqişəsiz ailə təsəvvür etmək çətindir. Münaqişə ailə həyatının vacib elementidir və gərginliyin azalmasına xidmət edir. Lakin ailədaxili münaqişələrin mütəmadiyi onun harmoniyasını pozur, münasibətlərdə qeyri-müəyyənlik yaradır.

Faktlar göstərir ki, konfliktlər sağlam düşüncəyə və effektiv idarəolunmaya tabe olan psixoloji hadisələrə aid deyildir. Ancaq onları yaranan səbəblərin aradan qaldırılması ailədaxili münaqişələrin həllinə ciddi təsir göstərə bilər.

Ailədaxili konfliktlər yalnız ailə münasibətlərinin pozulmasına səbəb olmur, o həm də uşaqların psixi inkişafına neqativ təsir göstərir, onların təlim fəaliyyətinin effektivliyini aşağı salır, şəxsiyyət kimi formalaşmasında problemlər yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçikyaşlı məktəblilərin valideynləri ilə qarşılıqlı münasibətləri qayğı və nəvaziş üzərində qurulduqda, uşağın özünüqiymətləndirməsi yüksəlir, təlim fəaliyyətində uğurlar diqqəti cəlb etməyə başlayır. Harmonik münasibət uşaqların gələcək həyat perspektivlərinin uğurlu model üzərində qurulmasına yardımçı olur.

Ailədə neqativ psixoloji iqlimin təsiri altında şəxsiyyətin deformasiyası kiçikyaşlı məktəbli dövründə daha da güclənir və sonrakı yaş dövrlərində özünün pik həddinə çatır. Məhz bu dövrdə valideynlərin əhəmiyyətsiz hesab etdikləri xoşagəlməyən münaqişə situasiyaları məktəblilərdə sərvət dəyərlərinin formalaşmasına və neqativ yönəlişliklərin yaranmasına gətirib çıxarır, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə inkişafetdirici vasitəyə deyil, neqativ amilə çevrilir.

Hazırda dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran vacib vəzifələrdən biri uşaqların ailədə əlverişli sosial şəraitdə böyümələri üçün

münbit psixoloji mühitin yaradılmasıdır. Həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ailədə baş verən münacişələrin səbəblərinin daha əhatəli öyrənilməli, ailədəki qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində zəruri olan yol və vasitələr tapılmalı, normal psixoloji iqlim yaradılması üçün zəruri tədbirlər sistemi və psixoloji yardım həyata keçirilməlidir. Ailədə kiçikyaşlı məktəblilərə, onların münasibətlər sisteminə və təlim-tərbiyəsinə neqativ təsir göstərən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, bu münasibətlərdəki münacişəli vəziyyətin xüsusiyyətlərini öyrənmədən hər hansı psixoloji yardımın göstərilməsi qeyri-mümkündür. Bu baxımdan mövzu müasir dövr üçün aktualdır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Son illərdə psixologiyada münacişəli ailə mühitinin xüsusiyyətləri və kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafı probleminin qarşılıqlı təsirinə diqqət daha da artıb. Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən E.Erikson, K.Xorni, A.Maslou, A. Bandura və b. heasb edirdilər ki, ailənin başlıca vəzifəsi uşaqlarda ilkin sosial əlaqələrin və mühitə etimadın yaradılması, müdafiə olunma, sosiallaşma tələbatlarının ödənilməsini təmin etməkdir. Ailədaxili münacişələr və onun kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri məsələlər ilə bağlı həm psixi inkişaf kontekstində, həm də təlim-tərbiyə prosesinin optimallığının artırılması istiqamətində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Bir sıra tədqiqatçılar (B.H.Əliyev, R.H.Qədirova, K.R.Əliyeva, A.Bandura, L.S.Vıqotski, L.İ.Bojoviç, P.M.Yakobson və b.) münacişələri idrak proseslərinin fəallığını ləngidən əsas amillərdən biri kimi nəzərdən keçirmiş, ailədaxili münacişələr psixoloji aspektdən tədqiq edilmişdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə təsir göstərən neqativ amil kimi ailədaxili münacişələr pedaqoji yönümdə də öyrənilmişdir (A.S.Makarenko, B.H.Əliyev, K.R.Əliyeva, M.Ə.Həmzəyev, A.Q.Asmolov, L.M.Fridiman, N.Kazımov, H.Əlizadə, A.Abbasov, S.Quliyev, Q.Abbasova, N.Muxtarova, A.A.Boder, A.A.Derkaç, və b.). Bu tədqiqatlarda ailə münacişələri həm məktəblinin şəxsiyyətinə təsir göstərən mənfi amil kimi, həm də təlim prosesinin effektivliyini aşağı salan hadisə, faktor kimi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Ümumiyyətlə, kiçikyaşlı məktəblilərin inkişafında ailədaxili münacişələrin rolunun öyrənilməsi istiqamətində aparılmış tədqiqatlarda kiçikyaşlı məktəblilərin inkişafına kompleks yanaşmadan deyil, onların psixoloji göstəricilərinin diferensiallaşdırılmış qayda-da öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir (B.Skinner, J.Piaje,

L.S.Viqotski, D.B.Elkonin və b.). Bütün bunlarla yanaşı çoxsaylı tədqiqatların olmasına baxmayaraq bu problem sistemli araşdırılmamış, konkret tədqiqat obyektini kimi seçilməmiş və ya problemə həsr olunmuş tədqiqatların milli-etnik mühiti fərqli olmuşdur ki, bu da problemin müasir dövr üçün aktual olduğunu bir daha göstərir.

Tədqiqatın obyektini kiçikyaşlı məktəblilərin ailə münasibətləri şəraitində psixi inkişafının təzahür xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın predmetini ailədaxili münasibətlərin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının istiqamətlərinə və təlim-tərbiyə prosesinin xarakterinə təsirinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın məqsədi ailələrdə münasibətlər yaradan amillər sisteminin, onların təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə ailədaxili münasibətlərin təsir dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsindən və bu prosesdə ortaya çıxan neqativ amillərin aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Əgər ailədə valideyn-valideyn, valideyn-övlad münasibətlərində münasibətlər mütamadi baş verirsə, bu münasibətlər həmin ailədə böyüyən kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının müxtəlif sahələrinə, o cümlədən emosional, koqnitiv və davranış sahələrinə, özünüqiymətləndirmə və özünütənzimləməyə, qrup işindəki birgə fəaliyyətə ləngidici və yayındırıcı təsir göstərir.

Əsas fərziyyə ilə yanaşı bir köməkçi fərziyyə də götürülmüşdür:

- Ailədaxili münasibətlər kiçikyaşlı məktəblilərə valideynlərin tərbiyə üslubunu şərtləndirən qarşılıqlı münasibət tərzini ilə təsir göstərir.

Tədqiqatda aşağıdakı **vəzifələrin** həlli nəzərdə tutulur:

- Ailədaxili münasibətlərin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi, onun kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsir imkanlarını aydınlaşdırılması;

- Kiçikyaşlı məktəblilərin ailədaxili münasibətlərə münasibətini, sosial qiymətləndirmə tərzini müəyyənəşdirilməsi;

- Ailə tipləri üzrə münasibətlərin məzmununun öyrənilməsi, kiçikyaşlı məktəblilərin münasibət nəticəsində məruz qaldığı vəziyyəti aydınlaşdırılması;

- Diaqnostik metodikalar əsasında ailədaxili münasibətlərin uşağın psixi inkişafına təsirinin spesifik cəhətlərinin müəyyənəşdirilməsi, müxtəlif ailə tipləri üzrə münasibətlərin kiçikyaşlı məktəblilə

rin təlim-tərbiyə prosesinə təsirinin fərqli cəhətlərinin göstərilməsi;

- Mənaqışəli və mənaqışə olmayan ailələrdən olan kiçikyaşlı məktəblilərdə anlayışların dərk olunmasının psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;

- Ailədaxili mənaqışələrin təsirinə məruz qalmış kiçikyaşlı məktəblilərdə özünüqiyətləndirmə, özünütənzimləmə və birgə fəaliyyət imkanlarının müəyyənəşdirilməsi;

- Ailədaxili mənaqışələrin aradan qaldırılması üzrə psixoloji xidmətin istiqamtlərinin göstərilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Tədqiqatın metodoloji əsaslarını təlim-tərbiyə prosesində və ailədaxili münasibətlər kontekstində şəxsiyyətin formalaşması ilə bağlı aparılan tədqiqatların elmi-nəzəri müddəaları təşkil edir. Tədqiqatda nəzəri-təhlil, müşahidə, müsahibə, söhbət, anketləşdirmə, fəaliyyət məhsullarının təhlili və diaqnostik metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat Bakı şəhəri, Yasamal rayonu 20 və 31 saylı tam orta məktəbi, Gəncə şəhər 20 saylı tam orta məktəbi, Şəmkir rayonu, Kür qəsəbəsi 2 saylı tam orta məktəbi, Xuluf kənd, Rövşən İsmayılov adına 2 saylı tam orta məktəbi, Beyləqan rayonu, I- Şahsevən kənd tam orta məktəbi üzrə 100 nəfər kiçikyaşlı məktəbli və onların valideynləri seçilmişdir. (50 ata, 50 ana).

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq bu tədqiqat işində kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına ailədaxili mənaqışələrin təsiri araşdırılmış, müxtəlif ailə tiplərində uşaq şəxsiyyətinin formalaşması istiqamətləri sistemləşdirilmiş, bu zəmində qarşılıqlı münasibətlər, mənaqışənin pozitiv məcraya yönəldilməsi yolları aşkarlanmışdır. Bununla yanaşı müəyyən edilmişdir ki, əlverişli hesab olunan ailə mühitində belə uşaqların psixi inkişafına neqativ təsir göstərən amillər sistemi var ki, həmin amillər mənaqışənin latent xarakterindən və valideynlərin psixoloji hazırlığının yetersizliyindən qaynaqlanır.

Aydın oldu ki, mənaqışəli ailə mühitində valideyn-valideyn, valideyn-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətləri normal münasibətlərdən fərqli cəhətlərlə özünü göstərir. Mənaqışəli mühit kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə ləngidici təsir göstərir və bu özünü məktəblilərin davranışında, emosional və koqnitiv inkişafında təzahür etdirir.

Müəyyən edilmişdir ki, ailədaxili mənaqışəli situasiyalar vali-

deynlərin və uşaqların qiymətləndirmələrində fərqli çalarlarla özünü göstərir. Hər iki tərəf situasiyaları qiymətləndirərkən şəxsi maraqlardan çıxış edirlər.

Müdəfiyə təqdim olunmuş müddəalar:

1. Ailədaxili münasibətlərdə qarşılıqlı anlama və qavramanın olmaması səbəbindən münaqişələr davamlı olduqda, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin pisləşməsi ilə nəticələndikdə, kiçikyaşlı məktəblilərin həm koqnitiv, həm də emosional sahəsində, ünsiyyət və münasibətlərində, davranış və rəftarında bu və digər xarakterli problemlər əmələ gəlir, təlim motivasiyası və fəaliyyəti zəifləyir.

2. Valideynləri kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri, ailədaxili münaqişələrin onların psixi inkişafına neqativ təsirləri ilə bağlı maarifləndirməklə, onlara ailədaxili münaqişələrin həlli yollarını öyrətməklə həmin münaqişələri ya qismən, ya da əsasən həll etmək, kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsirini azaltmaq mümkündür.

3. Ailədaxili münaqişələr konstruktiv xarakter daşıyarsa, belə münaqişə uşaqların psixikasına inkişafetdirici, əksinə, qeyri-konstruktiv xarakter daşıyarsa, neqativ təsir göstərir. Valideynlər övladlarının sağlam psixi inkişafı üçün ailədaxili münaqişələrin konstruktiv istiqamətə yönəldilməsinə meyllidirlər.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Ailədaxili münaqişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsirinin öyrənilməsi təlim-tərbiyə prosesinin optimallığını artırmağa imkan verir və bu münaqişələrin məktəbli şəxsiyyətinin inkişaf istiqamətlərinə göstərdiyi təsiri aşkarlamağa zəmin yaradır. Bu baxımdan əldə olunmuş nəticələr pedaqoji psixologiyanı yeni elmi müddəalarla zənginləşdirməyə imkan verir və bu istiqamətdə elmi tədqiqatların aparılmasına şərait yaradır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr ailədə qarşılıqlı münasibətlərin pozitiv istiqamətə yönəldilməsində, təhsil prosesində münaqişəli ailələrdə yaşayan kiçikyaşlı məktəblilərlə psixoloji-pedaqoji işin təşkilində istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı tədqiqat işinin nəticələrindən müəllimlər üçün elmi-metodik tövsiyələrin hazırlanmasında və psixopedaqoji treninqlərin keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticəsinin aprobasiyası. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin elmi seminarlarında və respubli-

ka elmi-praktik konfranslarında məruzə olunmuş, tezis və məqalələr şəklində çap edilmiş və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

Dissertasiyanın **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə səviyyəsi haqqında məlumat verilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri açıqlanır, elmi yeniliyi və müdafiəyə çıxarılan müddəalar əsaslandırılır, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd olunur, aprobasiyası göstərilir.

Dissertasiyanın “**Ailədaxili münafişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri probleminin nəzəri məsələləri və ədəbiyyatda qoyuluşu**” adlanan I fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. I fəslin “**Ailədaxili münafişələrin sosial, psixoloji və pedaqoji məhiyyəti**” adlanan birinci yarımfəsli qloballaşmanın təsiri ilə ailələrin sosial şəraiti, demografik vəziyyəti, ailədaxili münasibətlərin məzmununun dəyişməsinin uşaqların psixi inkişafına təsiri məsələləri tədqiq olunur. Burada göstərilir ki, yeni əsrdə elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq insanların həyat şəraiti yaxşılaşır, informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf edir, mədəniyyətlərarası inteqrasiya intensivləşir, cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlər yaranır, şəxsiyyət və söz azadlığı prioritet məsələyə çevrilir. Baş verənlər fonunda ailələrdə uşaqların sosial inkişaf şəraitinin yaxşılaşması ilə yanaşı, qarşılıqlı münasibətlərin pozulması səbəbindən yaranan əlverişsiz tərbiyə mühitində onların normal psixi inkişafının ləngiməsi və pozulması da müşahidə olunur. Belə bir şəraitdə valideyn-valideyn, valideyn-uşaq münasibətlərini yeni tələblərə uyğun tənzimləmək lazım gəlir.

Aparılmış tədqiqatlar (A.Bandura, C.Rotter, L.B.Şneyder, Q.A.Çauskovski, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, B.H.Əliyev, K.R.Əliyeva, R.İ.Əliyev, A.V.Vişnevskaya, E.F.Vasilyuk, E.Z.Xalimov və b.) göstərir ki, münafişəli ailə mühitində uşaqların psixi inkişaf vəziyyətinin öyrənilməsi olduqca vacibdir. Çünki bir çox valideynlər ailədə baş verən münafişələrin uşaqlara təsirini qəbul etmir, yaxud bunu başa düşmür, bəzən də uşaqların bu münafişələrdən xəbərsiz olduğunu zənn edirlər. Ona görə ailədə bu məsələyə diqqət

artırılmasına zəruri ehtiyac yaranmışdır.

Dissertasiyanın I fəslinin “**Ailədaxili münəqişə və psixi inkişaf probleminin psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda qoyuluşu**” adlanan ikinci yarımfəslində kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişaf xüsusiyyətlərindən başlayaraq ailədaxili münasibətlərin bir sıra cəhətlərinə aydınlıq gətirilir. Bu yarımfəsildə göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərindən uşaq psixikasının inkişafı istiqamətində aparılmış tədqiqatlar bu sahədə mühit (ailə) amilinin nə qədər vacib olduğunu bir daha üzə çıxardı. Bunun nəticəsi olaraq ailədaxili münasibətlər, onun quruluşu, ailədə baş verən münəqişələrin xarakteri, dinamikası və həlli yolları, həmçinin bu amilin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına təsiri bir sıra fəlsəfi, psixoloji və sosioloji, eləcə də tibbi tədqiqatların predmetinə çevrildi. Uşaqların psixi inkişafı, onlarda şəxsiyyətin formalaşması, təlim çətinliklərinin, təlim motivasiyasının zəifləməsinin sosial faktorlardan, xüsusilə ailə şəraitindən və ailədaxili münasibətlərdən asılılığının tədqiqinə diqqət artdı. Bu yarımfəsildə qeyd edilir ki, ailədə valideynlər arasındakı və ailədən kənar insanlarla qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də uşaq-valideyn münasibətlərinin öyrənilməsi uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasının istiqamətlərini müəyyən etməyə, psixi inkişafa ləngidici təsir göstərən amilləri ayırd etməyə imkan verir. Hazırda bu məsələ psixoanalitik, koqnitiv, eksistensialist, humanistik, sosiomədəni və b. istiqamətlərdə öyrənilir.

Dissertasiyanın I fəslinin “**Problemin tədqiqi metodikası**” adlanan üçüncü yarımfəslə metodikaların təsvirinə həsr olunmuşdur. Ailə münəqişələri və kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafına onun təsiri problemini öyrənmək üçün həm Bakı şəhərində, həm də Respublikanın bölgələrində tədqiqatlar aparılmışdır. Bunun üçün sınaılanlar qismində Bakı şəhəri, Yasamal rayonu 20 və 31saylı tam orta məktəbi, Gəncə şəhər 20 saylı tam orta məktəbi, Şəmkir rayonu, Kür qəsəbəsi 2 saylı tam orta məktəbi, Xuluf kənd, Rövşən İsmayılov adına 2 saylı tam orta məktəbi, Beyləqan rayonu, I- Şahsevən kənd tam orta məktəbi üzrə 100 nəfər kiçikyaşlı məktəbli və onların valideynləri seçilmişdir. Beləliklə, tədqiqatın ilkin mərhələsinə 100 nəfər kiçikyaşlı məktəblinin valideynləri də cəlb edilmişdir. (50 ata, 50 ana). Tədqiqatda E.Q.Eydemillərin “Ailə münasibətlərinin təhlili” testindən, A.Y.Varqanın “Valideynlərin münasibətləri haqqında test- sorğu”dan və E.Şəfər və P.Bellanın “Valideyn ustanovkaları

və reaksiyalarının ölçülməsi” sorğusundan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın **“Münaqişəli ailə mühitində kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafını şərtləndirən amillər “** adlanan II fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. II fəslin **“ Ailədaxili münasibətlərdə münaqişə yaradan amillər”** adlanan birinci yarımfəsildə ailə mühiti, ailənin psixoloji məzmunu, kiçikyaşlı uşaqların psixi inkişafının əsas amilləri və münaqişə şəraiti təhlil olunur. Burada qeyd olunur ki, ailə - gələcək nəslin fiziki və mənəvi inkişafına olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə öz üzvlərinin nikah və qohumluq əlaqələri, valideynlər və övladlar arasındakı konkret münasibətlər sistemi, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyət hissi ilə birləşmiş insan qrupudur. Ailə - evlilik, valideynlik, qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış, bununla da cəmiyyətdə nəsilartımını, milli ənənələri, varisliyi, həmçinin uşaqların sosiallaşmasını, ailə üzvlərinin gələcək əmin-amanlığını təmin edən, bu sahədə vahid fəaliyyətə yönələn insan toplusudur.

Psixologiyada ailə mühitinin xüsusiyyətlərinə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunub. Son illərdə problemin ayrı-ayrı məsələlərinə də diqqət artırmaqdadır. Onlardan biri də ailələrdəki qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləridir. Ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərin çoxməzmunlu tərəfləri var. Bura qrup münasibətləri üçün səciyyəvi olan, valideynlərin mənəvi ideallarından başlayaraq onların fərdipsixoloji xüsusiyyətlərinə, ailə cütlərinin evlilik təcrübəsinə qədər bütün məsələlər daxildir. Bu yarımfəsildə ailədaxili münaqişələrin yaranma səbəblərini müəyyən etmək üçün tədqiqat keçirilmişdir. Tədqiqat belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hətta, əlverişli hesab olunan ailə mühitində belə uşaqların psixi inkişafına neqativ təsir göstərən amillər var. Bu həyatın reallıqlarından doğur. Münaqişəli ailə mühitində isə valideyn-valideyn, valideyn-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətləri xeyli fərqli olduğundan, həmçinin kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə ləngidici təsir göstərdiyindən bu vəziyyət mütəxəssisləri narahat edir. Hazırda praktik psixologiyada gənc ailələrdə aparılan diaqnostik, konsultativ və korreksiyaedici işlərin əsas mahiyyətində də bu kimi məsələlər durur, lakin bu yetərli deyil. Hesab edirik ki, Respublikada kiçikyaşlı məktəblilərin normal psixi inkişafında valideynlərin pozitiv rolunu artırmaq üçün ailəyə psixoloji xidmətin təşkilində maarifləndirmə və profilaktik tədbirlərin miqyasının artırılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

II fəslin “**Münaqişəli ailələrdə valideynlərin tərbiyə üslubu**” adlanan ikinci yarım fəslində ailə tərbiyəsinin nəzəri və praktik əsasları, ailə tərbiyəsi ilə bağlı konsepsiyalar təhlil olunur. Burada göstərilir ki, artıq ailədə bərabər hüquqluluq, müstəqillik, söz və şəxsiyyət azadlığı kimi dəyərlərin qəbul olunması onun idarə olunmasına, qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yeni yanaşmaların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu yarım fəsilə münafişəli ailələrdə yaranan münasibətləri müəyyən etmək üçün eksperiment aparıldı.

Ailədə valideynlər arasındakı münaqişələr

Cədvəl 2.1.

Valideynlərin ümumi sayı		Nəticələr		
		0-8 bal	9-17 bal	18-20 bal
		aşağı göstərici	orta göstərici	yuxarı göstərici
Nəfər		17	69	14
faiz	100%	17 %	69 %	14 %

Cədvəl 2.1.-dən ailələrin təxmini psixoloji mənzərəsini görmək mümkündür. Burada 0-8 bal artıq münaqişələrin yuxarı həddini göstərir. Testdə iştirak etmiş 100 valideynin təmsil etdiyi ailələrin 17-də ər-arvad arasında anlaşılmaqlıq vardır. Bu, onun-la izah olunur ki, ailədə hüquq bərabərliyi qorunmur, qarşılıqlı hörmət aşağı səviyyədədir. 14 ailədə bu göstəricilər yuxarı, 69 ailədə qarşılıqlı münasibətlər orta səviyyədədir. Ümumi orta bal 12-dir.

Valideynlərin münaqişədən yayınma motivi

Cədvəl 2.2.

Valideynlərin ümumi sayı		Nəticələr		
		0-8 bal	9-17 bal	18-20 bal
		aşağı göstərici	orta göstərici	yuxarı göstərici
Nəfər	100	19	55	26
faiz	100 100	19 %	55 %	26 %

Cədvəl 2.2-dən göründüyü kimi 19 valideyn münaqişədən yayınmaq barədə düşünür, buna cəhd göstərmirlər (etinasızlar). 55 valideynin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi anlaşılmaqlıq, yaxud neytraldır

(avtoritarlar və liberallar). Onlar hesab edirlər ki, hər şeyi zaman həll edəcək. 26 valideyn bunun üçün pedaqoji səriştəyə malikdir. Lazım gəldikdə ailədə yarana biləcək münacişənin qarşısını almağa hazırdırlar. Onlar digər sorğu şkalalarındakı nəticələrə görə demokratik tipli valideynlər kimi ayırd edilmişlər. Əldə olunmuş nəticələr belə bir mülahizə yürütməyə imkan verir ki, ailədaxili münacişələr ailədəki münasibətlərdən qaynaqlanaraq yalnız valideyn-valideyn münasibətlərini deyil, valideyn-uşaq münasibətlərini də əhatə edə bilər. Münasibətlərin pozulmasının səbəbi valideynlərin düzgün qurulmayan tərbiyə üslubu ilə bağlı olur. Bu sırada liberal və etinasız tərbiyə üslubu, bir sıra hallarda isə avtoritar üslub əsas münacişə amilinə çevrilir.

II fəslin “**Ailədəki münacişəli situasiyaların yaratdığı neqativ təsirlər**” adlanan üçüncü yarım fəslində münacişəli mühit və onun yaratdığı neqativ təsirlər təhlil olunur. Burada qeyd edilir ki, valideynlərin öz aralarında və övladları ilə qarşılıqlı münasibətləri onların psixi inkişafından təsirsiz ötürür. Həmin təsirə müvafiq qaydada uşaqda həm özünə, həm də ətraf mühitə münasibət formalaşır. Münacişəli ailə mühiti bu prosesdə müxtəlif xarakterli problemlər yaradır. İnkişafın gedişindəki qanunauyğunluqlardan yaranan böhran münacişələrindən fərqli olaraq ailədaxili münacişələr uşaq üçün yad olan, əlçatmaz münasibətlər kontekstində yaranır. Uşağın bu hadisəyə müdaxilə etmək, təsir göstərmək kimi fiziki və psixi imkanları məhduddur. Ailədəki münacişə psixoloji reallıqlardan yaranan hadisə olmaqla özünün obyektiv və subyektiv komponentləri ilə qurulan, eyni zamanda ailədəki uşaqlara özünəməxsus, fərqli qaydada təsir göstərən sosial situasiyadır. Bu situasiya özündə mürəkkəb obyektiv-subyektiv reallıqları əks etdirir. Obyektiv komponent ailə üzvlərinin, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafı üçün təhlükə yaradan real və potensial faktorlardır. Münacişə situasiyasının subyektiv komponenti həmin situasiyaya təsir göstərən stimulların qiymətləndirilməsi, tipləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi nəticəsində valideynlərin psixikasında yaranan simvolik - obrazlı əksidir. Nəticədə münacişəli situasiyaya münasibətdən asılı olaraq təhlil aparmaq mümkün olur.

Ailədə münacişəli situasiyaların neqativ xarakterinin öyrənilməsi ilə bağlı apardığımız araşdırma və nəticələrin təhlili göstərdi ki, ailədaxili münacişəli situasiyalar haqqında valideynlərlə uşaqla-

rın qiymətləndirmələri fərqlidir. Məsələn, uşaqlar ailədəki ölüm halına öz maraqlarını təmin edən məsələ qədər ciddi yanaşırlar, lakin hər iki tərəf situasiyaları qiymətləndirərkən şəxsi maraqlar öndə durur. Əgər valideynlərin 11 %-də münafişəyə meyillilik qeydə alınmışdırsa, uşaqların 34 %-i evdə dava-dalaş olduğunu bildirir. 35%-i valideynlərin onu sevmədiyi işlə məşğul olmağa məcbur etdiyini düşünür. Bu da, uşaq üçün münafişəli situasiya kimi qiymətləndirilə bilər. Bütün bunlar, əsasən valideynlərin psixoloji biliklərinin az olmasından, uşaq tərbiyəsində müasir ənənələrə yiyələnmə bil-məmələrindən irəli gəlir.

Test 100 valideynlə (50 qadın, 50 kişi) keçirildi. Qadınların verdikləri cavablarda münafişəli situasiyalar kimi 1 (şəxsi işlər, maraq və tələbatlar), 3 (məişət qayğıları) və 5 - ci (uşaq tərbiyəsi, uşaqlara qayğı) mülahizələr üstünlük təşkil edir.

Kişilərin cavablarında bu situasiyalara 1,2 (qohumlar, dostlar) və 3-cü aiddir. Cavablarda fərdi xüsusiyyətlərdən yaranan seçimlər də var. Cavabların 11%-də həm kişi, həm də qadınların cavablarında fərqli situasiyalar üzrə münafişəyə meyillilik vardır. Bu daha çox işləyən qadınlara və ailə-məişət məsələlərinə daha diqqətli yanaşan kişilərə aid idi. Beləliklə, “Münafişəli situasiyalarda ər və arvadın qarşılıqlı təsirinin xarakteri” testinin nəticələrinə görə aydın oldu ki, ailədə ər və arvad arasındakı münafişəli situasiya yaradan birinci amil onların şəxsi işləri, maraq və tələbatlarıdır. İkinci yerdə qohumlar və dostlarla münasibətlərə görə yaranan münafişələr, üçüncü yerdə münafişə mənbəyi-məişət qayğıları, dördüncü yerdə uşaq tərbiyəsi və uşaqlara qayğı dayanır. Sonuncu amil əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Dissertasiyanın “**Ailədaxili münafişələrin kiçikyaşlı məktəblilərdə yaratdığı psixoloji problemlər və onların aradan qaldırılması yolları**” adlanan III fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. III fəslin “**Ailədəki münafişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin emosional sahəsinə təsiri**” adlanan birinci yarım fəslində ailədaxili münafişələrin kiçikyaşlı məktəblilərdə yaratdığı psixoloji problemlərin xarakterinin öyrənilməsi və aradan qaldırılması üçün psixoloji xidmətin təşkili məsələləri diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Tədqiqat göstərdi ki, ailə münafişələrinin yaratdığı psixi gərginlik psixi funksiyalara təsir göstərərək emosional qeyri-sabitlik, perseptiv gərginlik, intellektual çətinliklər, iradi gərginlik və motivlərin mübarizəsi

nəticəsində münaqişəli vəziyyət yaranır.

Valideynlər və kiçikyaşlı məktəblilərlə keçirdiyimiz sorğuların, test metodikalarının tətbiqində əldə edilmiş faktların, müsahibə və söhbətlərin təhlili göstərdi ki, münaqişəli ailələrdən olan kiçikyaşlı məktəblilərin emosional vəziyyətini çətin situasiyalardakı davranışını izləyərək, fəaliyyət məhsullarını təhlil edərək öyrənmək olar. Çünki hər iki halda uşaqlarda reflekslərin və özünümüdafiə sisteminin oyanması baş verir.

Bu yarımfəsildə həmçinin PARİ metodikası üzrə orta və aşağı nəticələr göstərmiş 4 ailə tipinə aid olan (avtoritar, liberal, etinasız və hədsiz qəyyum) 36 ailə seçilmişdir. Tədqiqat həmin ailələrdən olan, Bakı şəhər 20 saylı məktəbin ibtidai siniflərində təhsil alan (hər sinif üzrə 9 nəfər) 36 nəfər kiçikyaşlı məktəbli ilə davam etdirildi. Müəyyən edildi ki, ailədaxili münaqişələr kiçikyaşlı məktəblilərin həyatında müxtəlif xarakterli problemlə situasiyalar yaradır. Həmin situasiyaların gedişindən və nəticələrindən asılı olaraq uşaqlarda ailədaxili münaqişə yaradan tərəflərə, yaxud amillərə münasibət formalaşır, lakin hər şey bununla bitmir. Ailədaxili münaqişələrin özü uşağın psixi inkişaf dinamikasına bu və digər dərəcədə təsir göstərir. Ailədaxili münaqişələr davamlı olduqda tədricən uşağın başqaları ilə münasibətlərində etimadsızlıq, aqressiya yaranır.

Kaktus metodikasının nəticələrini ümumiləşdirərək onların emosional sahəsinin vəziyyətini təhlil etdik. Bu uşaqlarda daha çox ailə tərəfindən müdafiə olunmağa ehtiyac, əlverişli ailə mühitinə tələbat hissənin olması qeydə alınmışdır. Uşaqlardan 9-da şəklən təsviri bu məzmunu ifadə edirdi. Çünki həmin uşaqlar evdə yetişdirilən kaktus çəkmişdilər.

15 nəfərdə ekstrovertlik, nümayişkaranlıq, açıqlıq qeydə alınmışdır. Onlar təsvirlərdə əlavə kaktuslardan və rənglərdən istifadə etmişdilər. Növbəti qrup uşaqlara eqoizm, liderliyə meyletmə və optimizm xasdır - 12 nəfər. Bunlar təsvirlərdəki simvollarla müəyyən edilmişdir. Həmin uşaqlar təsvirləri kağızın ortasında, böyük həcmdə çəkmiş, parlaq rənglərdən istifadə edərək “şən” kaktus təsviri yaratmışdılar. Onlarda, həmçinin çıxıntıların olması ehtimalı da vardır.

“Kaktus” metodikası üzrə uşaqlarda kəmiyyət baxımından aşağıdakı emosional vəziyyətlər müəyyən olunmuşdur.

1. Ailədə müdafiə tələbatı -31 %.

2. Ekstrovertlik, ünsiyyətli, optimizm - 27 %.
3. İntrovertlik, qapalılıq, aqressivlik, impulsivlik- 21 %.
4. Asılılıq, özünəinamsızlıq, ehtiyatkarlıq - 13 %.
5. Qadına məxsusluq, həyəcan - 8 %.

E.Klessmanın “Üç ağac” proyektiv metodikasının köməyi ilə daha 36 nəfər kiçikyaşlı məktəbli tədqiq etdik. O.Zaleskaya və b. tərəfindən ailədaxili münasibətlərin öyrənilməsi sahəsində “Üç ağac” testindən istifadə olunmuşdur. Nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Ailədaxili münasibətlər normaldır - 12 nəfər (33%).
- Ailədaxili münasibətlərdə emosional əlaqələr qismən pozulub - 14 nəfər (40 %)
- Ailədaxili münasibətlərdə emosional əlaqələr əsasən pozulub - 10 nəfər (27 %).

Kiçikyaşlı məktəblilərin valideynlərlə emosional əlaqələrinin vəziyyətini daha dəqiq öyrənmək üçün R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin uşaqlar və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş həyəcanlılıq testindən istifadə etdik. Test əvvəlcə I qrupa daxil etdiyimiz - ailədaxili münasibətləri normal olan 12 şagirdlə keçirildi (4 nəfər - I sinif, 3 nəfər - II sinif, 3 nəfər - III sinif, 2 nəfər - VI sinif). Bu nəticələr üzrə həyəcanlılıq səviyyəsi təlimata uyğun idi. Uşaqların 9 nəfərində əsas həyəcanlılıq “uşaq-uşaq” münasibətlərinin modelləşdirildiyi situasiyalar üzrə qeydə alındı (“kiçikyaşlı uşaqlarla oyun”, “aqressiya obyekt”, “böyükyaşlı uşaqlarla oyun”, “aqressiv hücum”, “təcridetmə”). 2 nəfərdə “uşaq - yaşlı” münasibətlərinə daha çox üstünlük verilmişdir. (“uşaq və ana körpə ilə bir yerdə”, “təhminləndirmə”, “etinasızlıq”, “uşaq valideynləri ilə”).

II qrupa daxil etdiyimiz, ailədaxili münasibətləri qismən pozulmuş 14 uşaq (3 nəfər - I sinif, 5 nəfər - II sinif, 3 nəfər - III sinif, 3 nəfər - VI sinif) keçirilmiş testin nəticələrində əsas həyəcanlılıq səviyyəsi təlimata uyğun deyildir. Uşaqların 9 nəfərində əsas həyəcanlılıq “uşaq - yaşlı” münasibətlərinə aid idi. 5 nəfərdə həyəcanlılıq “uşaq-uşaq” və gündəlik hərəkətlərin (“geyinmə”, “təklidə yatmağa hazırlaşmaq”, “yuyunma”, “oyuncaqları yığıdırır”, “təklidə yemək”) modelləşdirildiyi situasiyalar üzrə olmuşdur.

III qrupa daxil etdiyimiz, ailədaxili münasibətləri əsasən pozulmuş 10 uşaq (2 nəfər - I sinif, 1 nəfər - II sinif, 3 nəfər - III sinif, 4 nəfər - VI sinif) keçirilmiş testin nəticələrində də əsas həyəcanlılıq səviyyəsi təlimata uyğun deyildir. Uşaqların 7 nəfərində əsas həyəcanlılıq “uşaq-yaşlı”

münasibətlərinə aid idi. 1 nəfərdə həyəcanlılıq “uşaq-uşaq”, 1 nəfərdə gündəlik hərəkətlərin (“geyinmə”, “təklidə yatmağa hazırlaşmaq”, “yuyunma”, “oyuncaqları yığıdırır”, “təklidə yemək”) modelləşdirildiyi situasiyalar üzrə qeydə alındı.

Ümumi nəticələrə görə R.Temml, M.Dorkli və V.Amenin kiçikyaşlı məktəblilərlə keçirilmiş həyəcanlılıq testində uşaqların həyəcanlılığının səviyyəsi 3 qrupa bölündü:

- həyəcanlılığın yüksək səviyyəsi - III (6 nəfər) və II (2 nəfər) qruplar - 8 uşaq;

- həyəcanlılığın orta səviyyəsi - III (4 nəfər) və II (9 nəfər) qruplar - 13 uşaq;

- həyəcanlılığın aşağı səviyyəsi II (3 nəfər) və I (9 nəfər) qruplar - 12 uşaq.

Belə aydın olur ki, I metodika üzrə qruplaşdırdığımız kiçikyaşlı məktəblilərin ailədaxili əlaqələrinin yaratdığı həyəcanlılıq səviyyəsi heç də ehtimal etdiyimiz kimi təsdiq olunmadı. III qrupa daxil etdiyimiz şagirdlərin 10 nəfərdən 4-ü, II qrupa daxil etdiyimiz 14 nəfərdən 5-inin həyəcanlılıq səviyyəsi gözlənilməyindən az olmuşdur. I qrupdakı uşaqlarda həyəcanlılığın aşağı səviyyəsi qeydə alınmışdır. 4 uşaqda həyəcanlılıq olmamışdır. Bu izahlar göstərir ki, ontogenezin ilk mərhələlərində, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında yaranmış problemlər, onların meydana gəlmə səbəbləri haqqında psixoloji faktların əhatə dairəsi artdıqca, bu problemin öyrənilməsi və aradan qaldırılması yollarının işlənməsi imkanları da genişlənməkdədir.

İstər aparılmış nəzəri təhlillər, istər uşaqlarla söhbətlər, istərsə də verbal və qeyri-verbal (proyektiv) metodikaların nəticələri belə qənaətə gəlməyə əsas verdi ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə ailədaxili münaqişələrin təsiri ilə emosional sahəni zəiflədən, uşaqda özünə-namsızlıq yaradan birinci amil onlardakı qorxu hissidir.

Nəticələr göstərir ki, ailədaxili münaqişələrin neqativ təsirləri kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda aydın müşahidə edilir. Onlar ailədə baş verən münaqişəli situasiyaların təsiri ilə utancaq, çəkingən, qapalı, aqressiv, bəzən də ərköyün olurlar. Ailə münasibətlərində münaqişəli vəziyyət uşaqlarda bir qayda olaraq həyəcanlılıq yaradır. Həyəcanlılıq şəxsiyyətin xüsusi psixoloji haləti kimi emosional səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır. Adekvat olaraq, emosional sahəsi zəif olan uşaqlarda həyəcanlılıq səviyyəsi daha da yüksəlir.

Hesab edirik ki, ailədə uşağın özünəməxsusluq tələbatı ödənildikdə, ona məxsus olan insanlar, əşyalar, məkan haqqında təsəvvürlər yaradıldıqda, özünəhörmət tələbatı ödənildikdə, təhqirə, yersiz tənqidə yol verilmədikdə, uşağın hüquqlarına, şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşıldıqda, yerli-yersiz müdafiə olunaraq əzizlənmədikdə, onun görə biləcəyi işləri başqaları deyil, özü gördükdə uşaqda özünüqiy-mətləndirmə spontan inkişaf edə bilər.

Dissertasiyanın **“Kiçikyaşlı məktəblilərdə təlim motivasiyasının və anlayışlar sisteminin formalaşmasında ailədaxili münaqişələrin rolu”** adlanan ikinci yarımfəslində qeyd edilir ki, kiçik məktəb yaşlı dövründə uşaq məktəbdə təhsil alma yolu ilə elementar bilikləri mənimsəyir. Həyatın bu mərhələsi, həmçinin, məntiqi təfəkkür və özünütənzimləmə, yaşadlarla tələb olunan normalar arasında qarşılıqlı münasibət bacarığının inkişafı ilə xarakterizə edilir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz sınaılanlarda təlim motivasiyasının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə eksperimental və kontrol qruplar seçdik. Kontrol qrupa demokratik ailə tipindən olan, demokratik ailə mühitində böyüyən, hər sinif üzrə 9 nəfər olmaqla 36 kiçikyaşlı məktəbli daxil etdik. Eksperimental qrup olaraq III yarımfəsildə apardığımız araşdırmalara cəlb edilmiş sınaılanları təmsil edən siniflər götürüldü. Bu siniflər Bakı şəhər 20 saylı məktəbin I, II III və IV (“B” və “C”) sinifləri idilər. Beləliklə, 8 nəfər ibtidai sinif müəllimi ilə 72 uşaq haqqında test-sorgusu keçirdik. Nəticələrdəki özünəməxsusluq isə motivləşmənin zəif olmasıdır. Ailənin münaqişəli olmasına baxmayaraq 4 nəfərdə təlim motivasiyası yüksəkdir. Onların normal ailələrdən olan eyni sayda həmyaşıdlarında bu göstərici 12 nəfərdir. Aşağı nəticələr eksperimental qruplarda 14, kontrol qruplarda 6 nəfərdir. Bu nəticələr ailədaxili münaqişələrin uşaqların təlim motivasiyasına birbaşa təsir göstərdiyini sübut edir, lakin bunu bütün şagirdlərə şamil etmək olmaz. Eksperimental qruplardakı yüksək nəticələr göstərən şagirdlərin əvvəlki nəticələrini müqayisə etdik. Bu şagirdlərdən emosional sahəsində həyəcanlılıq səviyyəsi aşağı olan 12 nəfərdən 4 nəfərin təlim motivi - yüksək idi. 8 nəfərin test balı isə 17-20 bal arasında dəyişirdi, yəni nəticə tam olaraq aşağı səviyyədə deyildi. Həmin şagirdlərin 7 nəfəri avtoritar ailəni, 3 nəfəri liberal ailəni, 2 nəfər hədsiz qəyyum ailəni, 1 nəfər isə etinasız ailəni təmsil edirdilər.

Tədqiqat göstərdi ki, 8-10 yaşlı uşaqlarda anlamanın xüsusiyyətləri

yətləri, hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrinin qurulması mexanizmi, onun mürəkkəblik dərəcəsi, uşağın əvvəlki praktik fəaliyyətinin (təfəkkürün) imkanlarının inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur.

Dissertasiyanın **“Kiçikyaşlı məktəblilərin birgə fəaliyyətinə təsir edən neqativ amillər və onların korreksiyası”** adlanan üçüncü yarımfəslində əsasən kiçik yaşlı məktəblilərin birgə fəaliyyətinə təsir göstərən amillər və onun korreksiya yolları tədqiq edilir. Tədqiqatda 72 nəfər kiçikyaşlı məktəblinin özünüqiymətləndirməsini öyrəndik. III və IV siniflərdə bu iş şagirdlərlə müstəqil, I və II siniflərdə müəllimlərin köməyi ilə aparıldı. “Kiçikyaşlı məktəblilərin özünüqiymətləndirməsinin öyrənilməsi” adlanan bu metodikanın məqsədi “ideal” və “antiideal”a uyğun gələn sözlər yığımının köməyi ilə özünüqiymətləndirmənin kəmiyyət səviyyəsinin müəyyən edilməsidir.

“Kiçikyaşlı məktəblilərin özünüqiymətləndirməsinin öyrənilməsi” metodikasının nəticələri

Cədvəl 3.1.

Sınanılanlar	Əmsallər			
	0,8 - 0,9	0,7 - 0,6	0,5 - 0,4	0 - 0,3
	I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
36 nəfər - kontrol qrup	8 nəfər	12 nəfər	9 nəfər	7 nəfər
36 nəfər-eksperimental qrup	6 nəfər	10 nəfər	11 nəfər	9 nəfər
Cəmi	14 nəfər	22 nəfər	20 nəfər	16 nəfər

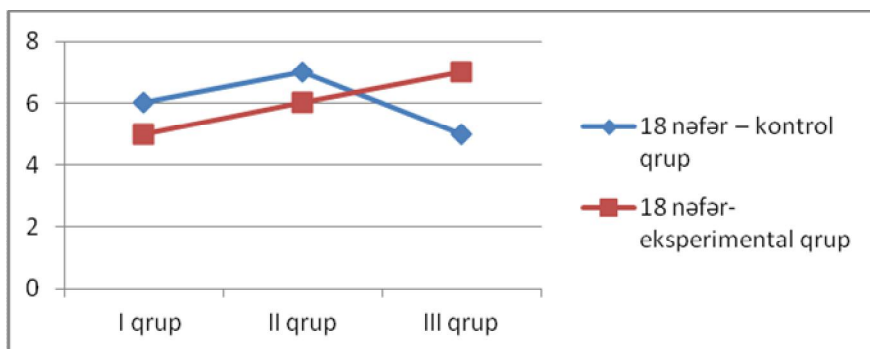
Apardığımız tədqiqat göstərdi ki, aşağı özünüqiymətləndirməyə malik olan kiçikyaşlı məktəblilərin ən spesifik xüsusiyyəti özündən narazılıqdır. Bu, əslində, ailədən qaynaqlanır. Aşağı özünüqiymətləndirməyə malik olan uşaqlar özündən razı olmurlar, hətta əldə etdikləri uğur belə onlara sevinc gətirmir. Valideynlərin daimi iradları ilə üzləşdiklərindən öz qarşılarına yüksək vəzifələr qoyur, həmin vəzifələri yerinə yetirmək üçün, necə deyərlər, “dəridən-qabıqdan çıxırırlar”. Uşaq düşünür ki, o, övlad olaraq valideynin tələblərinə, istəklərinə keyfiyyətcə cavab verə bilmir, ailə üçün dəyərsizdir. Uşağın davranışı-

nın adekvat və qeyri-adekvat xarakteri, həmyaşıdlarla birgə fəaliyyət zamanı nizamlanması da ailə tərbiyəsi tipindən asılıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin birgə fəaliyyət uğurlarında şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi kimi mühüm komponenti ilə yanaşı özünü-tənzimləmənin də mühüm faktor olduğunu nəzərə alaraq bununla bağlı araşdırma aparmağı lazım bildik.

“Mən və mənim sinfim” metodikası üzrə kiçikyaşlı məktəblilərin qiymətləndirmələri

Sınanılanlar	I qrup	II qrup	III qrup
18 nəfər – kontrol qrup	6 nəfər	7 nəfər	5 nəfər
18 nəfər-eksperimental qrup	5 nəfər	6 nəfər	7 nəfər
Cəmi	11 nəfər	13 nəfər	12 nəfər

Təcrübədən aydın olur ki, 3-cü qrupa daxil etdiyimiz 12 şagirdin 7 nəfəri eksperimental qrupdakı kiçikyaşlı məktəblilərdir. Bu, əlbəttə ki, ciddi qüsurla deyil, lakin kontrol qrupa nisbətə fərqləndirici haldır. Şəkildən də görüldüyü kimi, (şəkil 3.2.) kontrol qrupları üzrə I qrupa daha çox şagird daxil edilmişdir. Onlarda kollektivə münasibətin dinamikası zəifləməyə doğru gedir. Nəticələr II səviyyə üzrə artsa da, yekunda zəifləyir. Eksperimental siniflərdə isə, əksinə dinamika artır. Doğrudur, bu, inkişafın deyil, konkret metodika üzrə göstəricilərin dinamikasıdır, lakin hər hansı halda, ailədaxili münasibətlərin uşaq psixikasında əmələ gətirdiyi təsirlərin neqativ nəticələrini sübut edir.

Şəkil 3.1. Kontrol və eksperimental qruplar üzrə kiçikyaşlı məktəblilərdə sinif qrupuna münasibətin müqayisəsi

Sorguların nəticələri bizə bir sıra ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verdi. Ailədaxili münasibətdə emosional əlaqələr qismən və əsasən pozulmuş, həyəcanlılıq səviyyəsi aşağı olan kiçikyaşlı məktəblilərin həm idrak fəaliyyətində, həm də təlim motivasiyasında fərqlər olmuşdur. Onların göstəriciləri, hətta bəzi sahələr üzrə kontrol qruplardakı həmyaşıdlarından yüksək idi. Tədris ilinin I yarısında summativ qiymətlər tədris ilinin sonunda ana dili, riyaziyyat, həyat bilgisi və d. fənlər üzrə qalxmışdı. Apardığımız tədqiqat göstərdi ki, bütövlükdə ailə mühitində baş verən münaqişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə təsirini bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar.

- Birincisi - ailə münaqişələri uşağın praktik təfəkkürünün formalaşmasına ləngidici təsir göstərərək onlarda ətraf aləm haqqındakı anlayışlarla bağlı bitkin olmayan təsəvvürlər yaradaraq dərk etmə proseslərini ləngidə bilər. Çünki ailədaxili münaqişələr bilavasitə ailə münasibətlərini pozur, valideynlərin övladlarla ünsiyyətinə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə təsir göstərir, ünsiyyətin emosional məzmunu dəyişir;

- İkincisi - ailə münaqişələri zamanı uşaqların özünüqiymətləndirməsində qeyri-adekvatlıq yarana bilər. Bu ondan irəli gəlir ki, münaqişələr zamanı valideynlərin qarşılıqlı hörmətsizliyi zəminində uşaqda belə bir hiss oyana bilər ki, onlardan, ya biri, ya da hər ikisi onu nəzərə almır, varlığına dəyər vermir, nəhayət sevmir, bu isə, özünüqiymətləndirmənin aşağı enməsinə, yaxud eqoizmə apara bilər;

- Üçüncüsü - ailə münaqişələri uşaqlarda özününizamlamanın və özünütənzimləmənin inkişafına ləngidici təsir göstərə bilər, hansı ki, müasir təhsildə təlim fəaliyyətində həmyaşıdlarla birgə fəaliyyətin təşkilində prioritet olan bu məsələ hazırda ailə tərbiyəsində valideynlər qarşısında qoyulan mühüm şərtlərdən biridir.

Apardığımız tədqiqat aşağıdakı **nəticəyə** gəlməyə imkan verir:

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin emosional inkişaf sferası həssas olduğundan ailədə baş verən hadisələr onların emosional-iradi sferasına güclü təsir göstərir. Ailədə baş verən münaqişələr və onların nəticələri uşaqların psixikasında, fəaliyyət və davranışında, təlim fəa-

liyyətinə özünü aydın şəkildə büruzə verir.

2. Ailə münasibətlərində münəqişəli vəziyyət uşağın məktəb həyatına, təlim fəaliyyətinə hərtərəfli təsir göstərir. Belə gərgin vəziyyətdə olan kiçikyaşlı məktəbli təlim materialını pis mənimsəyir, diqqəti dağınıq olur, daim müəllimlər və həmyaşıdları ilə münəqişə vəziyyətinə düşür. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə ailədaxili münəqişələrin təsiri özünü həm də bu situasiyaların yaratdığı böhranlarda göstərir.

3. Apardığımız tədqiqat göstərdi ki, münəqişəli ailələrdə böyüyən kiçik məktəblilərdə mühitin təsirlərinə və təzyiqlərinə qarşı özünümüdafiə, özünəəminlik, aqressivlik hissi aşağı səviyyədə olur, əksinə başqasının mülahizələri ilə razılaşmamaq, emosional sahədə ehtiyatlılıq, emosional fonun tez-tez dəyişməsi özünü göstərir.

4. Ailədaxili münəqişələrin uşaq psixikasında yaratdığı vəziyyət məktəblinin özünün daxili enerjisini psixi fəallıqdan daha çox özünü baş verə biləcək münəqişələrin təsirindən qorumağa, başqa yerə yönəltməyə məcbur edir və psixoloji müdafiə mexanizmi aparıcı qüvvəyə çevrilir.

5. Münəqişələrin mütəmadi olduğu ailələrdən olan kiçikyaşlı məktəblilərin koqnitiv inkişafında ləngimə baş verir, inkişaf mərhələləri arasındakı assosiativ əlaqələr zəifləyir, yeni fəaliyyətə maraq azalır, yarana biləcək tələbatlara valideynlərin qeyri-məyyən münasibəti haqqındakı düşüncələr səbəbindən onların daxilə sıxışdırılması baş verir.

6. Kiçikyaşlı məktəblinin psixi inkişafına təsir göstərən ailədaxili münəqişələrin yaratdığı situasiya uşağın yaşadığı ailə mühitinin onun üçün nə dərəcədə təhlükəsiz, yaxud təhlükəli olmasını qavramaq üçün optimal informasiya mənbəyi, həyat hadisəsidir.

7. Münəqişəli situasiyada baş verən hadisələr, bir tərəfdən kiçikyaşlı məktəblilərin fəallığını artırır, digər tərəfdən fəaliyyətdə ləngimə, yaxud yenidənqurulmanı formalaşdırır və fəaliyyət bu situasiyalara uyğunlaşdırılır.

8. Ailədaxili münəqişələrin neqativ təsirlərinin aradan qaldırılmasında kiçikyaşlı məktəblilərə öz hisslərini aydınlaşdırmaq, dərk etmək, ailədə baş verənlərlə bağlı özünü günahkar hesab etməmək, qorxmamaq əsas şərtidir. Bunun üçün psixokorreksiya işlərinin aparılması vacibdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı

əməllərində öz əksini tapmışdır:

1. Psychological questions of family / Education International Conference on European Science and Technology . Germany: 2012 , p.635-641
2. Влияние семейных конфликтов на учебную деятельность учащихся младших классов // Вектор Науки Тольяттинского Государственного Университета Серия: Педагогика, психология, Тольятти: 2012, №4(11), с.183-186
3. Ailədaxili münaqişələrin kiçikyaşlı məktəblilərin psixikasına təsirinin öyrənilməsində istifadə olunan proyektiv metodikalar // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı, 2012, №4, s.141-147
4. Kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafının xüsusiyyətləri // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2011, № 3, s.131-140
5. Kiçikyaşlı məktəblilərin özünüqiymətləndirməsinə münaqişəli ailə mühitinin təsiri // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2012, № 3,s.105-108
6. Ailədaxili münaqişə, onun xüsusiyyətləri və yaranma səbəbləri // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri, Bakı, 2013, № 1, 207-217

Внутрисемейные конфликты и их влияние на психическое развитие младших школьников

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена одной из актуальных проблем психологии - внутрисемейным конфликтам и изучению их влияния на развитие психики школьников начальных классов. Внутрисемейные конфликты не только приводят к разрыву семейных отношений, но и оказывают негативное влияние на психическое развитие детей, снижают эффективность учебной деятельности, создают проблемы в формировании личности. С этой точки зрения, изучение данной темы приобретает существенное значение и актуальность.

I глава диссертации под названием **«Постановка вопроса и теоретические проблемы влияния внутрисемейных конфликтов на психическое развитие младших школьников»** состоит из трех параграфов. В данной главе изучается социальная, психологическая и педагогическая суть внутрисемейных конфликтов, обращается внимание на постановку проблемы внутрисемейных конфликтов и психического развития в педагогической литературе, определяется методика исследования проблемы. В настоящей главе систематизируются проведенные исследования и анализируется существующая психологическая литература.

II глава диссертационной работы под названием **«Факторы, обуславливающие психическое развитие младших школьников в конфликтной семейной среде»** также состоит из трех параграфов. В настоящей главе устанавливаются факторы, создающие конфликты во внутрисемейных отношениях, анализируется роль конфликтной ситуации в психическом развитии детей. Наряду с этим, в данной главе определяются спо-

собы родительского воспитания в конфликтных семьях, и делаются выводы о том, что внутрисемейные конфликты исходят из отношений в семье и способны охватить не только отношения между родителями, но также и отношения между родителями и детьми. Причины нарушения нормальных отношений между родителями и детьми кроются в неправильном воспитании. Способы либерального и пренебрежительного воспитания, а в ряде случаев, авторитарный способ воспитания, становятся основными факторами конфликта между ними. В данной главе анализируются также негативные влияния, создаваемые конфликтной ситуацией в семье.

III глава диссертационной работы под названием **«Психологические проблемы, создаваемые внутрисемейными конфликтами у младших школьников, и пути их устранения»** состоит из трех параграфов. В данной главе исследуются вопросы влияния семейных конфликтов на эмоциональное состояние младших школьников, анализируются проведенные эксперименты, определяется роль внутрисемейных конфликтов в формировании учебной мотивации и системы определений у младших школьников. Наряду с этим, в настоящей главе указаны влияющие на совместную деятельность младших школьников негативные факторы и пути их коррекции.

В **заключительной части** диссертационной работы обобщаются приведенные сведения. Отмечается, что события, разворачивающиеся в семье, оказывают сильное влияние на эмоционально - волевую сферу, так как эмоциональное состояние младших школьников является достаточно чувствительной сферой. Семейные конфликты и их последствия отчетливо проявляются в психической деятельности и поведении детей.

Intra-family conflict and its effect on psychological development of minor schoolchildren

SUMMARY

Dissertation was dedicated to study of one of the actual problems of the modern era – intra-family conflicts and its effect on psychological development of minor schoolchildren. Intra-family conflicts cause not only to the disruption of family relationships, but also have a negative impact on the development of children's mental health, reduce the effectiveness of their learning activities, make problems during the formation of the personality. From this point of view, the subject matter is quite actual.

The first chapter of the Dissertation which is called “**Theoretical issues of intra-family conflicts impacting to the psychological development of minor schoolchildren and its reflection in the literature**” consists of three subchapters. Social, psychological and pedagogical merits of intra-family conflicts are investigated, the attention is paid to the reflection of the problem of intrafamily conflicts and psychological development in psycho-pedagogical literature and the research methodology of the problem is defined in this chapter. The researchers are systematized and the available psychological literature is analysed in this chapter.

The second chapter of the Dissertation which is called “**The factors stipulating psychological development of minor schoolchildren in a conflicting family environment**” consists of three subchapters. The factors that create a conflict in intra-family relations are discerned, the role of the conflicting conditions in psychological development of minor children are analysed in this chapter. Along with it, parenting style of parents in a conflicting families are determined and we come to the conclusion that intra-family conflicts can cover not only parent to parent relationships, but also pa-

rent-child relationships, depending on family relations. The reason for the deterioration of relations is associated with the parenting style of parents which is not built properly. In the meantime, liberal and indifferent parenting style and in some cases, authoritarian style is becoming a key factor of the conflict. Negative impacts which are created by conflicting situations in the family are also investigated in this chapter.

The third chapter of the Dissertation which is called **“Psychological problems in minor schoolchildren created by intra-family conflicts and the ways of their elimination”** consists of three sub-chapters. The impact of family conflicts in emotional sphere of minor schoolchildren are investigated, the experiments are analysed, the role of intra-family conflicts in the formation of learning motivation and concepts systems in minor schoolchildren are clarified in this chapter. In addition, negative factors affecting the joint activity of minor schoolchildren and the ways of their correction are indicated in this chapter.

At the conclusion part of the dissertation the information is summarized. It is noted that as the emotional sphere is sensitive in minor schoolchildren, the events taking place in the family have a strong influence in their emotional and volitional sphere. Family conflicts and their consequences manifest themselves clearly in children's psychology, activity and behavior.

Sifariş № 210, tiraj 100.

“Ecoprint” mətbəəsində çap olunub.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Рамида Октай гызы Мамедова

Внутрисемейные конфликты и их влияние на психическое развитие младших школьников

6104.01 –Педагогическая психология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии**

Баку – 2017